

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛОНУ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БИТВИ ПІД ЦЕЦОРОЮ)*

Микола ВИСОТІН

orcid.org/0000-0002-0449-2239

науковий співробітник відділу історичних пам'яток та культурної спадщини НДІУ

Анотація. У статті на основі архівних та літописних матеріалів, а також аналізу наявної історіографії щодо Цецорської битви розглядається проблема впливу військового і цивільного полону на демографічну ситуацію в Україні в цілому й на Волині зокрема. Подаються основні версії майже повного знищення турецько-татарським військом об'єднаних польсько-українських сил. На основі нових, раніше не використовуваних документальних джерел обстоюється думка про те, що фактична кількість захоплених у полон вояків могла у декілька разів перевищувати загальноприйняті на сьогодні показники. Підкреслено об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок між військовою катастрофою під Цецорою і наступними здобичницькими рейдами татарської орди українськими землями, під час яких було виведено значну кількість ясиру (сотні тисяч), що, безперечно, мало суттєвий негативний вплив на демографічну ситуацію в регіоні. Підкреслено вкрай важку долю, яка чекала на татарських бранців. На конкретних прикладах (життєві ситуації князів Вацлава Козеки й Самуїла Корецького, а також Станіслава Роганського, Нестора Веселовського, Марка Якимовського, Єлизавети Могили та її дітей Катерини, Олександра і Бориса та ін.) продемонстровано, що для полоняників звільнення і повернення на Батьківщину хоч і було можливим, однак не могло стати і не стало масовим. Розглянуто різні версії щодо долі чи не найвідоміших українців, які брали участь у битві під Цецорою: козацького сотника Михайла Хмельницького, вбитого або захопленого в полон татарами, та його сина Богдана Хмельницького, який декілька років провів у турецькій неволі. Зроблено висновок про те, що фактично весь полон, виведений татарами і турками до Кримського ханства та Османської імперії, варто зараховувати до числа незворотних втрат, тож незначне число бранців, яким вдавалося повернутись на Батьківщину, не могло суттєво поліпшити демографічну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: військовий полон; ясир; демографічна ситуація; зворотні втрати; незворотні втрати; Цецорська битва; татарська орда; Кримське ханство; Османська імперія; Михайло Хмельницький; Богдан Хмельницький.

TO THE PROBLEM OF CAPTIVITY IN MILITARY-POLITICAL CONFLICTS OF THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE BATTLE OF TSETSORA)

Mykola VYSOTIN

research fellow of the Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. The article examines the problem of the influence of military and civilian captivity on the demographic situation in Ukraine as a whole and in Volyn in particular, based on archival and

* Автор уже розглядав проблеми полону у військово-політичних конфліктах XVII ст. на архівних матеріалах з історії Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького [13].

chronicle materials, as well as an analysis of available historiography regarding the Battle of Tsetsora. The main versions of the almost complete destruction of the combined Polish-Ukrainian forces by the Turkish-Tatar army are presented. Based on new, previously unused documentary sources, the opinion is maintained that the actual number of captured soldiers could be several times higher than the commonly accepted figures today. The objective cause-and-effect relationship between the military disaster near Tsetsora and the subsequent booty raids of the Tatar horde through Ukrainian lands, during which a significant number of Yasir (hundreds of thousands) were brought out, which undoubtedly had a significant negative impact on the demographic situation in the region, is emphasised. The extremely difficult fate that awaited the Tatars' captives is emphasized. On specific examples (the life situations of princes Vaclav Kozeka and Samuel Koretsky, as well as Stanislav Rohanskyi, Nestor Veselovskyi, Mark Yakimovskyi, Elizaveta Mohyla and her children Kateryna, Alexandr, and Boris, etc.), it is demonstrated that for prisoners of war, release and return to the Motherland, although possible, could not become and did not become a mass one. Different versions regarding the fate of perhaps the most famous Ukrainians who took part in the Battle of Tetsora are considered separately: the Cossack sotnyk Mykhailo Khmelnytskyi, who was either killed or captured by the Tatars, and his son Bohdan Khmelnytskyi, who was held captive by Turks for several years. It was concluded that, actually, all the captives taken by the Tatars and Turks to the Crimean Khanate and the Ottoman Empire should be considered among the irreparable losses, so the insignificant number of captives who managed to return to the Motherland was negligible and could not significantly improve the demographic situation in the region.

Key words: military captivity; Yasir; demographic situation; recoverable losses; irrecoverable losses; Battle of Tsetsora; Tatar Horde; Crimean Khanate; Ottoman Empire; Mykhailo Khmelnytskyi; Bohdan Khmelnytskyi.

Постановка проблеми. Проблема полону є однією з центральних для вивчення будь-яких військово-політичних конфліктів з огляду на важливість встановлення справжніх розмірів людських втрат, понесених сторонами під час бойових дій. Не становить винятку і битва під Цецорою, чергову річницю якої ми згадуємо цієї осені: вона тривала протягом 17 вересня – 7 жовтня 1620 р. (Мал. 1). У зв'язку з тим, що ця битва ознаменувалась цілковитим розгромом польського війська, внаслідок якого до полону потрапило багато вояків і цивільних людей, вона дає цінний матеріал для висновків з теми розвідки. Для української історіографії Цецорська битва цікава також і тим, що в ній брав участь майбутній гетьман Богдан Хмельницький. Внаслідок свого віку (на той час йому виповнилося 24 роки) він, звісно ж, не мав на її

перебіг значного впливу. Однак, безперечно, сама війна суттєво вплинула на його становлення як політичного і військового діяча і, зрештою, просто людини, тому що коштувала життя його батькові, а йому самому – свободи, оскільки він потрапив у полон і декілька років провів у турецькій неволі. Також відзначимо, що розглядати проблеми військового полону у відриві від загальної проблеми виведення ясиру з українських земель некоректно, адже нерідко татарські рейди були прямим наслідком цілком конкретної військової поразки (як це й відбулося після драматичних подій у Молдавії восени 1620 р.) або ж здійснювалися не лише зі здобичницькою, але й із воєнною метою (що ми можемо спостерігати на прикладі серії нападів, які відбулися протягом року між Цецорською і Хотинською битвами).

Мал. 1. Битва під Цецорою. Картина Вітольда Півницького, 1875 р.

Історіографія проблеми. Проблеми військового і цивільного полону на матеріалах Цецорської битви та супутніх їй подій, зокрема татарського нападу на українські землі восени 1620 р., попри їхню важливість до сьогодні комплексно не досліджено. Базову інформацію, яка стосується перебігу битви, обставин захоплення полону, офіційної кількості втрат і т. ін., містять загальні праці М. Алекберлі, М. Грушевського, С. Леп'явка, М. Маркевича, П. Саса та ін. [7, 16, 26, 27, 34, 35]. Специфічну інформацію, присвячену деяким аспектам проблеми, представлено в окремих розвідках. Так, виняткові події, зокрема масову втечу невільників під керівництвом подільського шляхтича М. Якимовського, захопленого в полон під Цецорою, досліджено у працях Ю. Мицика та В. Голобуцького [15, 29, 30]. Життєписи значних людей представлені у працях І. Чаманської, М. Возняка, які досліджували обставини першого полонення й звільнення з неволі князя С. Корецького та членів його родини [2, 14]. Період життя Богдана Хмельницького, пов'язаний із його кількарічним перебуванням

у турецькому полоні, згадано у працях О. Апанович, М. Грушевського, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Я. Качмарчика, П. Кралюка, М. Маркевича, В. Смоля, В. Степанкова, а також у повідомленнях В. Пепи, Х. Брюховицької та ін. [8, 17, 21, 22, 23, 24, 28, 38, 39]. Значну цікавість також становлять розвідки Л. Сухих та В. Страшка, написані на основі актового документального матеріалу, в яких, зокрема, містяться цінні відомості щодо тактики татарських нападів, характеристики завданих руйнувань і ставлення кримчаків до захоплених ними бранців [40, 41]. Попри те, що наведений у них матеріал стосується подій пізнішого історичного періоду (татарського рейду, вчиненого протягом 13 – 15 вересня 1621 р. під час Хотинської війни), зроблені дослідниками висновки повністю справедливі й для пов'язаного з Цецорою осіннього нападу 1620 р., оскільки обидві події становлять єдиний неперервний подієвий ланцюг.

Виклад основного матеріалу. У битві під Цецорою взяло участь об'єднане польсько-українське військо на чолі з великим гетьманом Станіславом

Жолкевським і польним гетьманом Станіславом Конєцпольським. Воно складалося переважно з шляхти Волинського, Подільського й Руського воеводств. Точних даних щодо його чисельності немає, що суттєво ускладнює підрахунок реальних втрат. Так, сучасник подій Самуїл Маскевич пише, що «...усе військо ... складалося з шести тисяч вояків, включно й з найнятими за гроші та виставленими сенаторами й панами...» [45, с. 119]. М. Грушевський вважає, що військо нараховувало близько семи тисяч, оскільки Маскевич не враховує козацький загін, надісланий Сагайдачним [16, с. 159, 161]. Думку М. Грушевського підтверджує М. Маркевич, який зазначає, що «Сагайдачний відправив на допомогу полякам шість [козацьких] полків [на чолі] з генеральним асаулом Потребичем...» [27, с. 111]. Щоправда, Маркевич нічого не пише про чисельність козацького контингенту. М. Алекберлі обчислює сили Жолкевського й Конєцпольського в десять тисяч вояків, з яких щонайменше сім тисяч складала кавалерія (т. зв. «крилаті гусари») [7, с. 64] (Мал. 2). Про най-

Мал. 2. Товариш гусарської корогви. Зображення 1620 р.

більшу чисельність польського війська повідомляє Кам'янецька хроніка. В ній ідеться про те, що у польських гетьманів було «дванадцять тисяч боєздатних людей, а всього було близько двадцяти тисяч...» [6, с. 546]. Їм протистояло турецько-татар-

ське військо на чолі з Іскендер-пашою та кримським ханом Джанібек Гіреєм, чисельність якого невідома. «Ф. Сувара визначає чисельність турецької армії в тридцять тисяч вояків, С. Жолкевський називає цифру в шістдесят тисяч, а Матвій Титловський доводить її до ста тисяч...» [7, с. 64]; Кам'янецький літопис повідомляє, що татар було сто двадцять тисяч, а турків вісім тисяч [32, с. 56]. Як бачимо, попри розбіжності в конкретних цифрах, всі сходяться в тому, що турецько-татарські сили (які М. Грушевський називає «величезними») значно переважали польсько-українські. Це передусім і зумовило майбутню катастрофу (Мал. 3).

Мал. 3. Кримські татари в битві під Цецорою. Картина Юзефа Ришкевича, 1909 р.

Від самого початку військо Жолкевського переслідували невдачі. С. Маскевич, який залишив детальний опис битви, у своєму щоденнику пише, що в польському таборі не було згоди. Ще напередодні битви, під час перших зіткнень, татари взяли багато полону. Після кількох днів боїв, коли поразка стала очевидною, частина вояків дезертирувала, однак врятуватися їм не вдалося: більшість із них потонули, були вбиті чи забрані в полон під час переправи. Ось як описує їхню долю Кам'янецький

літопис: втікачі «ввійшли до ріки Прут ... і потопили один одного, і поверхня води від людей і коней нагадувала міст, і з кожних десяти людей врятувався лише один. Але й з тих, кому пощастило вибратись [з води] мало хто врятувався, оскільки татари, які переправились через ріку, ловили їх...» [6, с. 546]. Решта війська трималася ще декілька днів. С. Маскевич пояснює його загибель зрадою пахолків і слуг, які замість того, аби боронити табір, кинулися втікати у розпал битви: «...селяни й пахолки, жадібні до здобичі, пограбували майно гетьмана, захопили коней товаришів, які билися з турками, прорвали табір, чим відкрили шлях ворогу, й кинулися тікати. Таке свавілля занапастило і людей злочестивих, і все військо. В таборі не було кому оборонятися: всі почали тікати, благаючи Бога про порятунок. Легко уявити, якою жахливою була наша поразка і наскільки великим був триумф ворога...». Не називаючи загальної кількості втрат, С. Маскевич пише, що «з **тисячі хіба що один повернувся** (виділення наше. – М. В.). Решту взято в полон або порубано турецькою шаблею. Так Господь Бог карає лицемірство й лукавство...» [45, с. 120–121]. Фактично у свідченні С. Маскевича йдеться про стовідсоткове знищення українсько-польського війська, що, безперечно, є перебільшенням. Реальніші цифри подає М. Грушевський. Він вважає, що з усього війська врятувалося лише «трохи більше тисячі» вояків, що становить близько п'ятнадцяти відсотків від зазначеної ним початкової чисельності [16, с. 163]. Застосовуючи цей коефіцієнт до інших даних щодо кількості війська, можна вважати, що втрати під Цецорою становили від п'яти-шести до п'ятнадцяти-вісімнадцяти тисяч

(залежно від того, яке з наведених вище свідчень про початкову кількість українсько-польського війська прийняти за коректне).

Однак реальні втрати були значно більші. Це пов'язано із деякими особливостями підрахунку початкової чисельності війська. Продемонструємо це на прикладі конкретного підрозділу. Нещодавно під час архівних пошуків ми виявили цікаві документи [47, ф. 25, спр. 53, арк. 115–117]¹. До них вписано повідомлення королівського полковника Валентога Роганського про те, що у битві під Цецорою була майже повністю знищена гусарська корогва з його полку, яка за реєстром нараховувала сто вояків (Мал. 4). За його словами, з цієї роти «с полка коней сто ... людей товариства мал не всі погинули на потреби² і до в'язення до рук

Мал. 4. Гусарська корогва. Зображення 1630 р.

¹ Головний зміст виявлених нами документів полягає в офіційному засвідченні королівським полковником Валентим Роганським злочину, вчиненого п'ятьма гусарами (Отрембошем, Дзевульським, Кучевським, Олдаковським і Мерецьким) з роти, що входила до складу його полку, якою командував його брат Станіслав Роганський. Вони отримали й присвоїли платню своїх побратимів, полеглих у боях або забраних у полон татарами й турками під Цецорою. Відомості щодо фактичної чисельності гусарської корогви уточнено на підставі другорядної інформації, вміщеної у цих документах.

² Потреба – битва, бій, сутичка. В більш широкому значенні – військова операція, війна.

поганських є забрані...». Командував ротою Станіслав Роганський, рідний брат Валентого. Він вижив у боях, але потрапив у полон, тож «тепер є в неволі, тобто в пійманю, в руках поганських турецьких...». З цілої роти врятувалися лише п'ятеро: поручник пан Отрембош, а також пани Дзевульський, Кучевський, Олдаковський і Мерецький. Таким чином, нібито йдеться про втрату дев'яноста п'яти вояків. Насправді ж загиблих і полонених було значно більше. Річ у тім, що до списків роти вносили лише товаришів і саме за їхньою кількістю рахували втрати¹. Але гусар рідко коли служив сам-один. Як правило, при ньому було декілька пахолків, які становили його почет. Вони разом зі своїм паном брали участь у бою, але до реєстру військового підрозділу їх не вносили. Про це говорить Валентий, коли повідомляє, що серед загиблих і забраних у полон вояків (на жаль, він не розрізняє їх окремо) більшість становили ті, хто виставляли трьох або двох коней. Також у роті Станіслава Роганського були товариші, які виставляли чотирьох або одного коня, але таких було небагато. Виставлення гусаром декількох коней якраз вказує на наявність у нього відповідної кількості пахолків. Той, хто служив «на одного коня», пахолків не мав. Тож виходить, що почет товариства гусарської корогви, не врахований у списках, в декілька разів перевищував кількість товаришів, вписаних до реєстру. Для встановлення реальної чисельності підрозділу також необхідно врахувати, що кожен товариш, окрім почту, мав ще й слуг з числа селян, також не врахованих у реєстрі. Вони забезпечували гусара та

його пахолків, але, на відміну від останніх, в бою участі не брали. До речі, саме про них пише С. Маскевич, згадуючи «пахолків і селян, жадібних до здобичі».

Таким чином, кожен товариш в межах роти сам був командиром невеликого підрозділу, який складався з кількох вояків та їхньої обслуги. Кількість цих «додаткових» людей вкрай важко обрахувати, оскільки їхнє число ніяк не регламентувалося. Кожен гусар мав їх стільки, скільки потребував і скільки міг собі дозволити. При цьому варто мати на увазі, що розмір особистого загону безпосередньо впливав на власний авторитет і престиж гусара, тож кожен із них прагнув мати якомога більше підлеглих. Р. Сікора наводить список гусарської корогви, в якій товариші виставляли по шістнадцять, дев'ять коней і т. д. [36, с. 224–232]. При цьому кількість слуг мала бути такою, аби забезпечити потреби всіх цих вояків. Отже, якщо виводити середнє число, то реальну кількість війська, а отже, й втрат, понесених під Цецорою, можна збільшити принаймні вдвічі, а то й втричі. Така велика кількість убитих і полонених пояснюється ще й характером битви: польсько-українське військо просувалося ворожою територією, в постійному оточенні значно переважаючого за чисельністю ворога і на момент фінальної катастрофи відступати та тікати просто не було куди.

У бою загинув великий гетьман Станіслав Жолкевський, а польний гетьман Станіслав Конєцпольський потрапив у полон. Таким чином, Річ Посполита одночасно втратила і військо, і обох полководців, що фактично паралізувало її обороноздатність².

¹ Повноправний вояк гусарської корогви, бойова одиниця.

² За влаштуванням державного апарату військом командували дві особи: великий коронний геть-

Цим негайно скористалися татари: «...через два тижні [після завершення битви під Цецорою] калга-султан послав шістдесят тисяч татар на Покуття...». Гіркою іронією просякнуті слова М. Грушевського, який писав, що «великим щастям [для Речі Посполитої] ... було те, що турецьке військо не перейшло через Дністер [а лише татари] ... адже в цьому безладі вони без жодних зусиль могли б взяти все, що хотіли...» [16, с. 163]¹. Але й самі лише кримчаки заподіяли багато лиха. Вони спустошили Волинь, Поділля й Галичину, «вщент спалили місто Глиняни ... спустошили все більш як на 12 миль за Львовом ... і вивели звідти величезний полон – більш як сто тисяч людей ...» [31, с. 57] (Мал. 5). Однак це був не фінал трагедії. З України до Криму вирушив караван, який разом із бранцями та їхніми конвоїрами нараховував щонайменше сто шістдесят тисяч (а можливо, й більше). Така величезна маса людей не могла швидко просуватися, тож зворотний шлях зайняв принаймні декілька тижнів. У довгій дорозі татари фізично не могли прогодувати стількох бранців, тож невдовзі серед них спалахнув жорстокий голод. Ситуація багаторазово

ман і польний коронний гетьман. До компетенції великого гетьмана відносилось формування державної оборонної політики. Більшу частину часу він проводив у столиці й звідти здійснював загальне керівництво військом, відстоював його інтереси при дворі й брав активну участь у політичній боротьбі. Особисто очолював військо під час походів. Його заступником був польний гетьман. Він безпосередньо керував військом і у зв'язку з цим постійно перебував при ньому, тобто «у полі», звідки й походить назва його уряду.

¹ Заради справедливості варто зазначити, що турецьке військо не планувало вторгнення та й не могло б цього зробити у зв'язку із тим, що турецько-татарська військова операція під Цецорою була локальною, вчиненою обмеженим контингентом.

Мал. 5. Татари женуть ясир.
Зображення XVI ст.

погіршувалася тим, що настала пізня осінь, а з нею прийшли й сильні холоди. Безпорадні люди масово вмирали від холоду й голоду. Більш ніж дві третини (!) з них загинуло в дорозі і лише тридцять тисяч дісталася Криму. Наскільки жахливою була ця ситуація, можемо судити хоча б з того, що тоді ж загинуло багато татар, які гнали ясир.

У контексті з'ясування реальної кількості жертв цього татарського набігу звернемо увагу на декілька моментів: 1. Смерть не відрізняла шляхтича від селянина: однаково вмирали знатні бранці, родичі яких могли б пізніше викупити їх, і простолюдини, які жодним чином не могли розраховувати на звільнення з полону. 2. Втеча під час шляху до Криму теоретично хоч і була можлива, однак на практиці виснаженим людям важко було на неї наважитися і, тим більше, успішно здійснити. До того ж татари-конвоїри добре знали свою справу і пильнували невірників. 3. Відбити ясир не було кому, оскільки, як ми зазначали раніше, річпосполитське військо було знищене під Цецорою, часу на скликання посполитого рушення вже не було, до того ж суспільство було деморалізоване військовою поразкою та подальшим татарським рейдом.

Попри величезні матеріальні й людські втрати, завдані татарами, розглядати цей рейд виключно як звичайний здобичницький було б помилкою. Оскільки Цедорська битва стала прологом до майбутньої Хотинської війни (у невідворотності якої ніхто не сумнівався ані в Туреччині, ані в Польщі), то всі наступні наїзди татари – природний союзник Османської імперії – вчиняли з військовою метою для «ослаблення польсько-козацького війська, а також перешкоджання організації посполитого рушення, насамперед в українських воеводствах, та загальнодержавному його збору на чолі з королем поблизу Львова» [40, с. 126]. Всі вони також були спрямовані на Волинь, Поділля й Галичину. Напади слідували один за одним, сплітаючись в один подієвий ланцюг. Найбільші з них відбулися в січні, червні і вересні 1621 р. Л. Сухих і В. Страшко на актовому матеріалі доводять, що всі вони були жорстокими і руйнівними. Так, міста і села були «спустошені, попалені й знищені ... ледво в якому селі людей хоч скільки знайдеться ... одних посічено, позтинано і різно помордовано, інших з жінками, з дітьми й з усією маєтністю в неволю поганську забрано, так що всі присілки, де що не спалене, пустками залишилися» [47, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 806–807]. Кількість бранців, захоплених під час цих набігів, не підраховано й до сьогодні. Проте немає сумнівів у тому, що сукупне число військових і цивільних жертв було великим.

Теорія військової демографії вирізняє два види втрат: зворотні і незворотні. До першої категорії відносять таких, що через деякий час поверталися до звичного життя (наскільки це взагалі було можливо з огляду на перенесене);

до другої категорії відносять таких, що були остаточно втрачені для суспільства. Видатний демограф Б. Урланіс до справжніх втрат відносив лише незворотні [44, с. 18]. Закономірно постає питання: до якої категорії втрат слід віднести військовий полон, взятий турками й татарами під Цецорою та під час подальших рейдів? Це складне питання, на яке важко дати однозначну відповідь, адже повернення з полону хоч і було можливе, однак не для всіх і далеко не завжди. Звернемося до віднайдених нами документів про братів Роганських. Нагадаємо, що за змістом вони були офіційним засвідченням вчиненого частиною товаришів злочину – привласнення коштів, тож у ньому йдеться лише про реальні речі. Ось як сам Валентий Роганський пояснює причину складання цього документа та його фіксації в суді: «...яко брат ... постерігаючи, аби на потім якої труднощі і шкоди брат мій, пан Станіслав Роганський від повинних¹ товариства свого загиблого, коли дасть Пан Бог з в'язення вийде, яко й від самого товариства свого, коли теж з в'язення вийдуть, не однесл...». В іншому документі йдеться про це ж, однак уже менш впевнено: «...протестацію й оповідання моє до уряду в. м. доношу, водлуг якої протестації повинні тих погинулих, альбо у в'язенню будучих, котрі якщо з в'язення вийдуть, тоді нехай собі реквірують² і правне³ того заслуженого доходять⁴ в тих товаришів...» [47, ф. 25, спр. 43, арк. 115–117].

¹ Повинний – в даному випадку: офіційний представник, уповноважений діяти від імені забраного в полон вояка, його родич або спадкоємець.

² Реквірувати – домагатись чогось у суді.

³ Правне – згідно з чинним законодавством.

⁴ Доходити – в даному випадку: доводити в суді правомірність своєї позиції.

Як бачимо, Валентий висловлює якщо не абсолютну впевненість, то принаймні велике сподівання на те, що його брат все ж таки вийде з неволі. Зрештою, самий факт складання документа, який позбавив би нинішнього бранця в майбутньому від будь-яких труднощів у зв'язку з можливими претензіями інших товаришів (які, до речі, наразі також перебували в полоні), свідчить про те, що його автор вірив у реальність їхнього повернення. Цілком можливо, що на момент фіксації документа в суді Валентий вже отримав повідомлення з Криму й достеменно знав, що Станіслав живий й очікує на викуп.

Сподівання Роганського на повернення брата та інших полонених вояків ґрунтувалися на двох обставинах. По-перше, він добре знав, що кожен бранець цінний для власників-татар як джерело прибутку, який вони отримували у вигляді викупу від його родичів, або, якщо гроші не надходили, від подальшого перепродажу свого невольника. По-друге, як рідний брат він, очевидно, знав про наявність у родини реальної можливості викупити Станіслава.

Однак родини далеко не всіх бранців (навіть заможні) мали можливість негайно сплатити викуп. Передусім це пов'язано з обмеженою кількістю готівкових грошей, які були на руках у населення. Специфіка того часу полягала в тому, що, як правило, статки мали вигляд рухомого і нерухомого майна, яке попри свою реальну цінність для сплати викупу не підходило і його спочатку треба було перевести у «дзвінку монету». Про це яскраво свідчить такий приклад.

Барбара Порицька, удова князя Андрія Козеки, засвідчила, що її син князь Вацлав Козека був «на послузі Речі

Посполитої» і брав участь у битві під Цецорою. Там, «з допущення Бога всемогутнього ... [він] був ... спійманий ... [і наразі] в руках неприятельських в татарах ... у в'язенню перебуває». Сама ж вона «пенезів готових не маючи ... в року ... тисяча шістсот двадцятому, від дня святого Мацея, римського свята...» змушена була позичити в Олександра Підгороденського «суму пенезів чотирьох тисяч золотих польських» під заставу власних сіл Замличі й Бермешове¹ для того, аби «з того округного поганського в'язення [сина] вирятувати...» [47, ф. 25, спр. 43, арк. 467 зв.-471]. Окрім вказівки на відсутність «готових пенезів», варто звернути увагу й на інші важливі обставини. Від завершення битви під Цецорою (7 жовтня) до моменту позики грошей у день святого Мацея² (29 листопада) пройшло півтора місяця. Беручи до уваги час: 1) протягом якого татарська орда разом із захопленими бранцями повернулася з-під Цецори до Криму; 2) необхідний для того, аби посланець сповістив матір про те, що її син живий та очікує на порятунок; 3) витрачений матір'ю бранця для пошуків займодавця стає зрозуміло, що заходи з його повернення були вчинені майже миттєво. Однак навіть у цьому випадку, а також враховуючи час, необхідний для доставляння викупу до Криму³, все одно йдеться принаймні про два (або й більше) місяці перебування в полоні.

Втім позитивний досвід кількох родин не варто абсолютизувати й

¹ Олексій Баранович такого населеного пункту не згадує. Назви поселень звірено за працею: Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство [10].

² Святий Мацей – апостол Матфей. День святого апостола Матфея відзначається 29 листопада.

³ Близько 15 днів [13, с. 41].

переносити на інші подібні життєві ситуації. Так, у наведеному вище прикладі йшлося про князівську родину, яка мала відповідні ресурси й організаційні можливості. Але більшість пересічних бранців не могла розраховувати на щось подібне. Свого часу ми наводили іншу ситуацію: поручник гусарської корогви Станіслав Серебриський, захоплений татарами 1653 р. під Батогом, залишався в полоні майже три роки, очікуючи, доки його дружина збере достатню суму для викупу [13, с. 41].

Нерідко, коли до полону потрапляло одразу декілька родичів, відсутність коштів призводила до справжніх трагедій, оскільки поставала необхідність обирати: кого з них рятувати, а кого залишити в неволі. Так, у Нестора Веселовського під час набігу татари захопили всю родину. Тож він «предсе батька свого окупив, а ... матки, братів і сестр своїх **не мав чим**, тож і тепер сестри його у в'язенні на окупі сидять¹...» [43, с. 599]. Як бачимо, в подальшому йдеться лише про «окуп» сестер: імовірно, до того часу мати Веселовського вже померла, а про повернення братів взагалі не йшлося.

Зазначимо, що сплату викупу не варто сприймати як просту формальність, виконання якої гарантувало повернення полоненого. На заваді могла постати безліч непередбачуваних обставин. Так, уже згадуваний Нестор Веселовський, не маючи грошей для того, аби після викупу батька врятувати й решту членів своєї сім'ї, звернувся по допомогу до короля. Той надав йому для обміну двох татар – Дзчайка і Танатара. Принагідно зауважимо, що обмін полоненими становив звичну практику тих часів. Однак

¹ Сидіти на окупі – очікувати на викуп. Окуп – викуп.

татарам вдалося втекти, тож обмін не відбувся [43, с. 599].

Окрім того, сам татарин міг не чекати, доки родичі бранця зберуть гроші, а негайно отримати зиск від його продажу работоргівцю.

В контексті з'ясування проблем військового полону показовими будуть ще декілька прикладів, які повідомляють про подробиці перебування бранців у полоні та обставини їхнього звільнення. Передусім згадаємо українського князя Самуїла Корецького, якого принаймні двічі захоплювали турки (Мал. 6). По-

Мал. 6. Портрет князя Самуїла Корецького

мітно, що обидва рази це ставалося під час молдавських кампаній: вперше під час виправи 1616 р., а вдруге – 1620 р. під Цецорою. 2–3 серпня 1616 р. українсько-польсько-молдавське військо, частину якого очолював Корецький, зіткнулося з абсолютно переважаючими за чисельністю силами противника. За образним висловом Ілони Чаманської,

непропорційність була настільки вражаючою, що «przypominał[a] ... strzelanie z armaty do myszy...» [2, s. 135]. Загін князя було вщент розгромлено: з 2500 вояків, що перебували під його орудою, вціліло заледве 25. А сам він, важко поранений у попереk і стегно, потрапив до ворога. Разом з ним турки захопили його молоду дружину Катерину й тещу Єлизавету Могила з синами Олександром та Борисом (Мал. 7). У полоні їхні

Мал. 7. Єлизавета Могила, дружина молдавського господаря Єремії Могили, мати Катерини Могили, теща князя Самуїла Корецького

долі склалися по-різному. Корецького та Єлизавету з синами, як особливо цінних бранців, турки вивезли до Стамбула¹. А Катерина, якій вдалося приховати своє

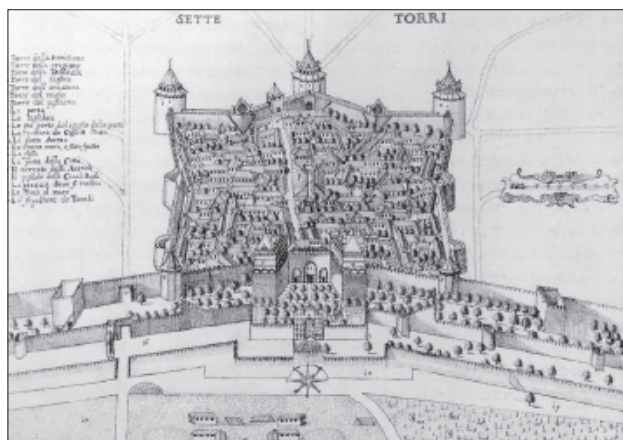
¹ Єлизавета – дружина молдавського господаря Єремії Могили. Олександр, Борис і Катерина – діти Єлизавети та Єремії. Олександр Могила також був молдавським господарем у 1615–1616 рр.

походження й високий стан, потрапила до Аккермана й стала там служницею якогось татарина. Лише через півтора року її викупив брат чоловіка Кароль Корецький за три тисячі цехінів. Однак перед самим від'їздом її згвалтував татарин-господар, в результаті чого вона вже після звільнення народила двох близнюків [2, s. 138]. Імовірно, пережите в полоні непоправно підірвало її здоров'я, тож Катерина, ще молода жінка, померла в листопаді 1618 р.

Єлизавета, Олександр і Борис Могили, аби уникнути тяжкої долі бранців, погодилися прийняти іслам. Ніхто з них більше не повернувся на Батьківщину: Борис помер «під час «отурчення» 1616 р.², Єлизавета відійшла з життя 1617 р. Залишається достеменно невідомою доля Олександра, який, за різними відомостями, скінчив свої дні або євнухом у гаремі якогось аги, або камердинером при турецькому султану [6, с. 541].

Самого ж Корецького турки ув'язнили у т. зв. Чорній вежі сумнозвісної фортеці Едикуле, де він провів 2 роки і 3 місяці (Мал. 8). Його тримали в «дуже сувор[их умовах] ... в кайданах, під замком й зі сторожею...». Зрештою, йому вдалося втекти, однак лише ціною великих зусиль значного числа людей, зацікавлених у тому, аби він опинився на волі, адже звільнення князя завжди було «справою честі». Існує принаймні

² На підставі слів про те, що Борис Могила помер «під час «потурчення», можна припустити, що смерть настала в результаті ускладнення під час обрізання. Він мусив пройти цей обряд як новонавернений мусульманин. Адже, за словами пророка Мухаммада, той, хто прийняв іслам, мусить «скинути волосся невіри» (поголитися) і «зробити обрізання, **навіть** (виділення наше. – М. В.) якщо він вже дорослий». Зазвичай обряд обрізання проходять маленькі хлопчики, дорослі чоловіки переносять його значно важче.

Мал. 8. План фортеці Едикуле, в одній із веж якої відбував ув'язнення князь Самуїл Корецький. Зображення 1685 р.

два перекази про обставини цієї події. Кожен із них вражає своєю зухвалістю, адже, за свідченням сучасників, до того часу «...ще не було випадку, аби хоч один в'язень втік зі Стамбула з тієї вежі ... такого потужного й незрівняного місця...» [6, с. 542]. За першим переказом, «іноки Святої гори ... [які] старання мали аби [Корецького] викрасти ... приїхали і вина привезли з собою і, упоївши сторожу, дали йому стрічки з рукавичками і спустився ними [з башти]. І повезли його, одягнувши в чорні ризи й клобук ... до монастиря Святої гори і кілька тижнів ховали в склепі під церквою...» [10, с. 134]. За другим переказом, до Стамбула підіслали слугу родини Корецьких, який понад рік готував втечу. Він встановив контакти із членами французького посольства і грецькими монахами. Зрештою, йому вдалося ввійти в довіру до охоронців в'язниці і передати князя у пляшці з вином мотузку й напилек, яким той перепиляв ґрати. Вночі князь, а разом з ним ще декілька в'язнів, втекли з вежі. «Тоді багатьох страшили, й передусім охоронців, які стерегли ту вежу...»

Пошуки втікачів «на морі й на суші» тривали майже сорок днів. Для цього турки відрядили двадцять тисяч чоловік. Протягом цього часу князя переховували в Галаті – християнському районі Стамбула під виглядом купця. А коли небезпека минула, його вивезли на один із островів Іонічного моря, звідки він через Рим і Відень дістався Батьківщини [14, с. 25]. До речі, під час перебування у Римі Корецький перейшов у католицизм. Острозький літопис наводить слова самого князя, який говорив, що

«бувши в неволі обрікся бути католиком, аже би мене звільнив Бог з неволі...» [10, с. 134].

Однак невдовзі після щасливого повернення князь знову потрапляє до турецького полону під час Цецорської битви. За гіркою іронією, турки знову всадили Корецького до тієї ж Чорної вежі, де утримували його двома роками раніше. До речі, разом з ним сиділи й інші захоплені під Цецорою бранці, долі яких склалися по-різному: «Nikoli francuz ... [byl kapitanem] ... umarł, ... Żółkiewskiego i Ferensbacha wykupiono...» [5, s. 309].

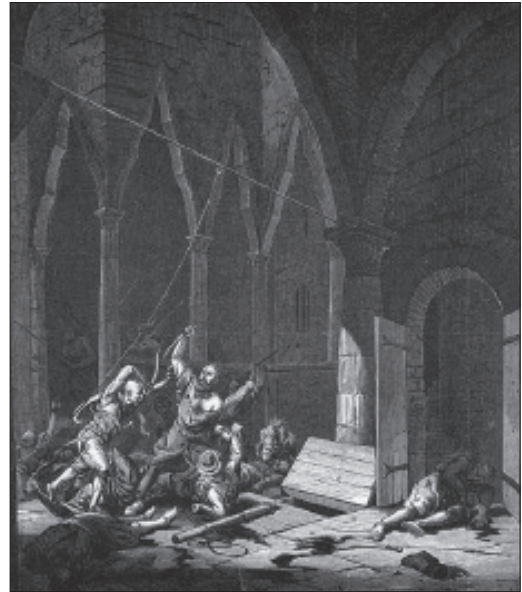
Сподівався отримати волю й Самійло Корецький. Народна дума про «Смерть Корецького» (відома також як «Од неділі, першого дня») оповідає, як він звертався до своєї матері: «...листи пише ... тяжко здише, до своєї матухи посилає: «Ой мати моя Корецькая, продай Корець і Межирічє, викуп мене з неволеньки!...». Однак вона нібито не змогла або не схотіла допомогти синові: «Же-м тебе три рази з неволі викупала, міста-села потратила, потіхи і трохи з

тебе не мала. Четвертий раз ... міста і села не тратить буду, скарбів моїх не тратить буду...» [19, с. 49]. Цей сюжет відбиває доволі поширену ситуацію, коли члени родини, обмежені в засобах або з інших (можливо, й меркантильних) причин, відмовляли своїм родичам у порятунку. Втім попри те, що, на думку В. Кречотеня й М. Сулими, ця думка «відзначається ... реалістичністю та достовірністю історично-побутових подробиць...» [42, с. 633–634], швидше за все історія листування Корецького з матір'ю є вигадкою.

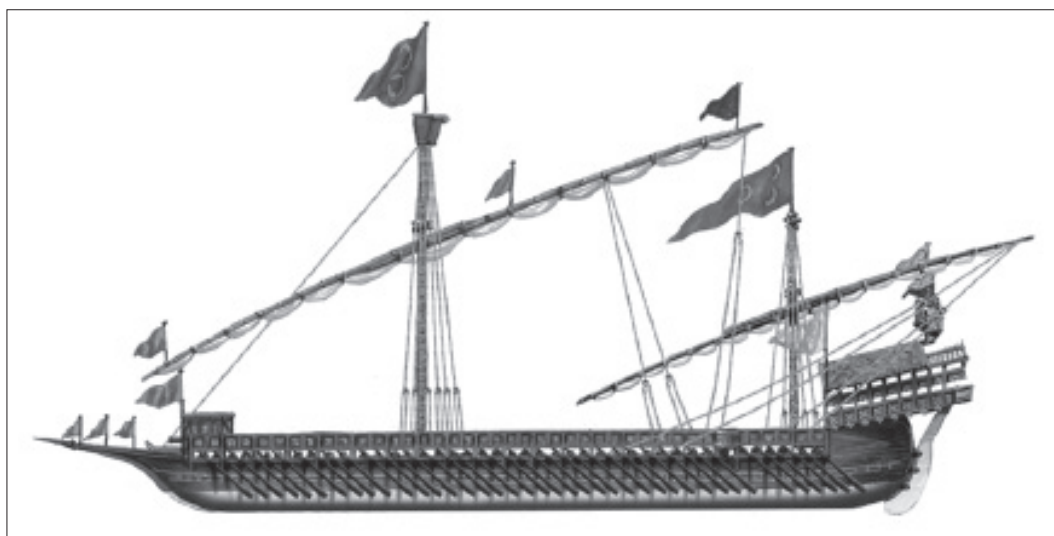
Найімовірніше, Корецький покладав надії щодо звільнення на «свого вуйгетьмана [Яна Кароля] Ходкевича», який «[mógłby] tak gorąco starać ... o wolności mojej ... [jak] ... nikt nie mógł nad niego...» [14, с. 29], а також на Криштофа Збараського, якого було призначено послом до Порти. У листі до останнього Корецький висловлював упевненість «w dawnej miłości i łasce W. X. M. przeciwko mnie...», і сподівався «że się o mię tak starać będziesz, jakobym ja, własnej dostąpiw[...] wolności...» [14, с. 29; 4, с. 61]. Сподівання Корецького загалом були небезпідставні, оскільки, судячи зі спогадів самого ж Збараського, звільнення бранців, захоплених під час Цецорського походу, було одним із головних завдань його посольства [20, с. 119].

Однак реалізація цього завдання була пов'язана з великими труднощами: за звільнення полонених турки вимагали значних коштів, зібрати які було вкрай проблематично. Так, лише за Станіслава Конєцпольського довелося сплатити величезну суму в тридцять тисяч галерів [20, с. 120–121]. До того ж переговори з цього питання постійно зривалися. Пізніше Збараський писав,

що візир «тільки юлив [і] зятагував вирішення питань. ... Обіцянок на сьогодні, завтра, післязавтра було багато...» [20, с. 120–121]. Коли ж, зрештою, нібито було досягнуто домовленості, то замість «тридцяти полонених з султанської в'язниці [випустили] лише трохи більше десятка...» [20, с. 146–147]. При цьому, підкреслимо, йшлося не про пересічних бранців, за яких не було кому заступитися, а про «значних людей, про яких турбується весь світ...» [20, с. 120–121]. Щодо Корецького, то його турки, судячи з усього, взагалі не бажали відпускати, тому 27 червня 1622 р. князя було страчено. Інші в'язні пізніше згадували, що чули «gdy nieboszczyka mordowali, ręcznikami założywszy na szyję...» [5, с. 309]. Джерела свідчать про те, що князь дорого віддав своє життя: вихопивши ніж в одного зі своїх убивць, він мужньо захищався і завдав їм багатьох поранень, аж доки вони не подолали його завдяки чисельній перевазі (Мал. 9).

Мал. 9. Страта турками князя Самуїла Корецького

Мал. 10. Турецька галера. Сучасна реконструкція

Наступний приклад стосується долі дрібного подільського шляхтича родом з Бару Марка Якимовського, «змолоду звиклого до справ лицарських...», якого, як і багатьох інших, турки захопили під Цецорою восени 1620 р.¹ Родина Якимовського була незаможною і не мала можливості сплатити за нього викуп. Тож його як фізично міцного чоловіка зробили веслярем на галері (Мал. 10). Така доля вважалася найтяжчою, адже веслярі були приречені на виснажливу працю до самої смерті, а в разі якщо галера тонула, то смерть була ще й передчасною, адже ніхто не турбувався про те, аби звільнити прикутих до весел рабів, тож вони йшли на дно разом із судном. Судно, на яке потрапив Якимовський, належало знатному александрійському турку Касим-бею і було досить великим. На ньому було 220 гребців – невольників-християн (більшість становили вихідці з українських та московських земель,

серед них було лише троє греків, двоє англійців та один італієць) та 150 турків – членів екіпажу та наглядачів. Про карколомні обставини цієї, без перебільшення, героїчної й легендарної втечі повідомляє текст під назвою «Короткий опис здобуття в порту Мітіліні головної александрійської галери і визволення 220 християн-в'язнів завдяки мужності та відвазі капітана Марка Якимовського, що був в'язнем на тій-таки галері. З італійської на польську перекладений», виданий у Кракові 1628 р. В грудні 1627 р. флотилія з чотирьох галер, до складу якої входило й судно Якимовського, потрапила у шторм і змушена була кинути якір в порту острова Мітілін (Лесбос). Касим-бей зійшов на берег для відпочинку і взяв із собою 70 моряків, чим значно зменшив, а отже, й послабив сторожу. Цим негайно скористався Якимовський. Розуміючи, що йому немає чого втрачати, він з двома товаришами – Степаном Сатановським та Іваном з Тульчина (Тульчинським?) – кинувся на турків, заволодів зброєю і розкував

¹ Детальний опис обставин втечі М. Якимовського подають В. Голубуцький та Ю. Мицик [15, с. 261–268; 29, с. 232–242; 30, с. 105–111].

Мал. 11. Санкторій святої Розалії

Мал. 12. Пам'ятна дошка у санкторії святої Розалії із записом про втечу русинів з турецької неволі

інших в'язнів. Разом вони впоралися з рештками команди, заволоділи галерою і, попри шторм, негайно вийшли в море. Їх намагалися переслідувати інші галери, однак через негоду всі вони змушені були повернути назад. Втікачі ж, у яких не було іншого виходу, з ризиком для життя продовжили втечу бурхливим морем. На їхнє щастя, невдовзі буря вщухла і подув попутний вітер, завдяки якому через декілька днів вони досягли італійського міста Палермо. Тут, на честь щасливого порятунку, колишні бранці роздали щедрі пожертви місцевим монахам і побудували санкторій¹ святої Розалії, покровительки Палермо (Мал. 11). Ця каплиця збереглася до сьогодні. На її стіні ще й зараз висить пам'ятна дошка, на якій латинською та італійською мовами закарбовано обставини втечі «русинів» (Мал. 12). В цій історії привертають увагу декілька важливих обставин: Якимовський провів у полоні багато часу – майже п'ять років, аж поки йому видалася нагода до втечі. А звільненням він був

¹ Санкторій – святилище, каплиця.

зобов'язаний не лише власній мужності й рішучості, а передусім ланцюгу хоч і сприятливих, однак абсолютно непередбачуваних обставин, на формування яких ніхто з утікачів ніяк не міг вплинути. Чудесний характер звільнення підкреслює й «Короткий опис...»: він рясніє зауваженнями про те, що та чи інша обставина, без якої порятунок був би неможливим, є чудом і прямим виявом Божого втручання, покровительства, ласки й допомоги. Також візьмемо до уваги і той факт, що тогочасні джерела не рясніють повідомленнями про щасливі звільнення галерників.

Ми детально зупинилися на обставинах втеч Самуїла Корецького та Марка Якимовського для того, аби показати, що втечі з неволі, як спосіб порятунку, були цілком реальні, однак не могли стати масовими. Адже, з одного боку, вони вимагали тривалої й ретельної підготовки (як у випадку порятунку Корецького), а з другого – залежали від цілої низки випадковостей (що ми спостерігаємо на прикладі звільнення Якимовського),

а отже, були доступні лише окремим сміливцям (і тільки) за сприятливого збігу обставин.

Наостанок згадаємо про долі батька й сина Хмельницьких, в яких дивним чином переплелися майже всі поневіряння, які зазвичай припадали на долі пересічних бранців у турецькій і татарській неволі. Загальновідомим є факт, що чигиринський сотник Михайло Хмельницький разом із сином Богданом брав участь у битві під Цецорою. Більшість дослідників вважає, що Михайло загинув 6 жовтня в бою під час відступу польського війська [17, с. 154–155; 22, с. 257; 24, с. 44; 39, с. 71]. Ця позиція ґрунтується на історичних джерелах та пам'ятках усної народної творчості. Так, Г. Грабянка в своєму літописі пише про те, що «в ... битві [під Цецорою] ... наклав головою Михайло Хмельницький...» [25, с. 24]. А обставини цієї події поетично оспівано в народній думі, фрагмент якої наводить М. Маркевич:

Звідки йдеши? Від Дунаю.

А що чував про Михайлу? Не так чував, як бачив.

Йшли ляхи на три шляхи, а козаки на чотири, а татари поле скрили.

Що в тому войску, дей, козацькому

Їхав візок, дей, покритий китайкою червоною, козацькою заслугою.

Що в тому візку, дей, покритому біле тіло Михайлово, біле тіло порубано.

За тим військом кінь лицарський, на тому коні хлоп фіцерський.

У правиці ясенський меч, з того меча кров тече, з тої крові ріка тече.

Не плач матко, не фросуйся¹, не барзо геть порубаний:

Головонька на три часті, біле тіло на чотири.

...

¹ Фрасуватися – сильно хвилюватися, непокоїтися, журитися.

Збудуй мати кленов дім: чотири дошки ялові, а п'ята соснова;

Без двірок й оконець, от сій пісні й конець [28, с. 151–152; 46, с. 129].

Однак існує думка, що М. Хмельницький не загинув під Цецорою, а був взятий у полон, де провів майже 7 років і помер в листопаді 1627 р., так і не дочекавшись на звільнення. Одним із перших таке припущення висловив український письменник та перекладач В. Пепа ще 1970 р. [33]. До речі, саме про полон, а не про смерть Хмельницького писала також і О. Апанович [8, с. 34]. В. Смолій і В. Степанков хоч і згадують про цю версію у своїх працях, але зазначають, що «В. Пепа не навів переконливих доказів на [її] користь» [38, с. 50]. На жаль, О. Апанович також не повідомила додаткових фактів, які б пролили світло на цю історію. Втім свого часу версія із полоненням Михайла Хмельницького отримала несподіване продовження. Б. Возницький у державному архіві Львівської області виявив документ від 8 листопада 1627 р., в якому йшлося про план обміну полоненого турка Абдуррахмана на чигиринського підстаросту Михайла Хмельницького [12]. Щоправда, обмін не відбувся у зв'язку зі смертю українського бранця. Як бачимо, цей документ підтверджує слова В. Пепа й О. Апанович. А про його достовірність опосередковано свідчить той факт, що хронологічно він збігається з імовірною датою смерті старшого Хмельницького в турецькій неволі.

Щодо Богдана, то факт його перебування в полоні відомий достеменно. Він сам пише про це в листі до короля Яна-Казимира, де зазначає, що «ja ... sroge więzienie przez dwa roky przecierpiałem. Gdy mię Pan Bog z tej niewoli wyzwolił

gaczył...» [3, s. 431]. Як уже зазначалося вище, татари захопили його в момент загибелі батька. Обставини цієї драматичної події повідомляє М. Маркевич. Він пише, що, «побачивши свого батька [смертельно пораненого], що плавав у крові, Зиновій¹, котрий служив при ньому в охотниках, врубався в ряди ворогів і був захоплений у полон...» [28, с. 152]. Спочатку він потрапив до кримського мурзи Яруса, який, імовірно, перепродав його на невільничому ринку в Кілії. Так Хмельницький опинився в Стамбулі. Турецький історик М. Наїма характеризує його як «путящого, дужого й кмітливого козака...» [31, с. 154]. Імовірно, як такий він потрапив до свити турецького адмірала, став при ньому перекладачем і мешкав у кварталі «Касим-паша». У неволі Богдан вивчив турецьку й татарську мови, а також встановив деякі контакти, які особливо знадобилися йому наприкінці життя, коли він очолив загальнонародне повстання. Зокрема, І. Крип'якевич із посиланням на Я. Міхаловського називає якогось Бектеш-агу (Piechtas-Aga), одного з радників турецького султана, який підтримував тісний контакт з Богданом Хмельницьким і, ймовірно, був знайомий з ним із давніх часів [3, s. 648; 24, с. 44].

Про обставини звільнення Б. Хмельницького наразі відомо дуже мало. На цьому, не вдаючись до подробиць, наголошують В. Смолій і В. Степанков [39, с. 72]. Конкретні версії дізнаємося в інших авторів (однак жодна з них не є одностайною). Так, М. Маркевич вважає, що Хмельницького викупив сам король Сигізмунд III, який діяв через посередництво голландських купців [28, с. 152]. І. Крип'якевич припускає, що «з неволі

¹ Богдан Хмельницький.

Богдана викупила мати ... [або] ... заповрожді обміняли його на турецьких бранців, «вдячно згадуючи батька...» [11, с. 9; 24, с. 44]. М. Грушевський додає, що турецьких бранців, котрих, можливо, використовували для обміну, козаки захопили в битві під Хотином [18, с. 7]. Разом з тим Грушевський зауважує, що версія про викуп Хмельницького запорозькими козаками виглядає «не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козаччини у Михайла Хмельницького ми не знаємо ... простіше і правдоподібніше ... що Богдана викупила [його] мати...» [17, с. 154–155]. Своєю чергою Я. Качмарчик вважає всі ці версії малоімовірними і, на підставі аналізу листів Б. Хмельницького, найбільш достовірно вважає версію про його втечу [21, с. 19].

Тривале перебування Б. Хмельницького в Туреччині дало підстави сучасникам, а також пізнішим дослідникам говорити про те, що в неволі він прийняв іслам і отримав нове ім'я як новонавернений мусульманин [1, s. 241–242; 37, с. 546–547] (Мал. 13). Так, М. Наїма наводить переказ про те, що під час переговорів з кримським ханом Хмельницький відкрився йому і на доказ правдивості своїх слів чинив з ним намаз. Соратники Хмельницького, дізнавшись про це, навіть хотіли його вбити, однак гетьману вдалося переконати їх у тому, що це був лише хитрий дипломатичний хід, який мав на меті привернути кримського хана на бік українців. До речі, П. Кралюк вважає цей переказ цілком вірогідним. Він, зокрема, пише: «...навернення українців (і не лише українців. – М. В.) в іслам стало поширеною в той час практикою. У певних обставинах воно давало можливість зберегти життя, отримати комфортні умови існування і навіть робити кар'єру

Мал. 13. Богдан Хмельницький та хан Іслам Гірей чинять намаз. Зображення XIX ст.

в османському світі ... часто полоняникам пропонувалася альтернатива – або тебе вбивають, або ти стаєш мусульманом...» [23, с. 170]. Така версія цілком припустима. Вище ми наводили приклад про те, що Єлизавета, Олександр і Борис Могили, потрапивши у полон, перейшли до ісламу. Літописець повідомляє, що вони прийняли таке рішення під загрозою страти. Існують також свідчення про те, що й князю Самійлу Корецькому турки пропонували змінити віру. Однак він рішуче відмовився, після чого, власне, і був страчений. У цьому контексті цікаво, що і Корецький, і молодий Хмельницький перебували в турецькому полоні в один і той самий час, в одному місті – Стамбулі.

Висновки. Нещаслива Цецорська битва, окремі епізоди якої наразі стали предметом нашої розвідки, завжди перебувала на маргінесі історичних досліджень. Попри це вона надає багатий матеріал для низки важливих висновків. Передусім катастрофа під Цецорою була прологом до Хотинської війни й тому змусила польський уряд уважно вивчити її уроки. Насамперед йдеться про нехтування допомогою українських козаків. Більшість дослідників сходяться у тому, що саме широке залучення козацької військової потуги на чолі з гетьманом Сагайдачним невдовзі забезпечило Речі Посполитій тріумф у битві під Хотином. Також залишається дискусійним питання про число військових втрат під Цецорою вбитими і взятими в полон. З впевненістю можна казати лише про те, що воно було величезним, адже польсько-українське військо загинуло майже повністю. А виявлені й проаналізовані нами архівні документи на конкретних прикладах свідчать про те, що жертв було в декілька разів більше, ніж прийнято вважати на сьогодні. Також достеменно невідоме й число цивільних втрат під час цілої серії татарських рейдів, які тривали протягом майже року з осені 1620 до осені 1621 р. Однак є всі підстави припускати, що воно було величезним. Так, лише під час першого рейду восени 1620 р. татари вивели до Криму щонайменше 160 тис. бранців. Наступні напади кримчаків були не менш руйнівними. Безперечно, така кількість людських втрат завдала непоправної шкоди суспільству й негативно позначилася на демографічній ситуації в регіоні. На жаль, доля полоняників була незавидною: ані їхні родини, ані держава не мали ресурсів для їх повернення на Батьківщину,

тож більшість скінчила свої дні в рабстві, на чужині. Разом з тим звільнення з полону (як правило, шляхом викупу і, значно рідше, втеч) було цілком реальним, хоч і не могло стати масовим. У цьому контексті наведені нами історії показові. Вони свідчать про те, що сильна людина, поставлена долею у, здавалося б, безвихідне становище, силою свого духу здатна змінити обставини й повернути собі волю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historyi polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych I krytycznych uwag, przez J. J. S. Sękowskiego, profesora zwyczajnego języków wschodnich w cesarskim uniwersytecie S. Petersburgskim. Tom pierwszy. Z rycinami. Nakładem Zawadzkiego i Węckiego, uprzywilejowanych drukarzy I xięgarzy dworu królestwa Polskiego. 1824.
2. Czamańska I. Kampania mołdawska Samuela Koreckiego 1615 – 1616 r. S. 135. Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Tadeuszowi Dubieckiemu. Redakcja naukowa Robert Majzner. Częstochowa – Włocławek. 2013. Seria «Zeszyty historyczne». T. 12. Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie oraz Państwową Wyższą szkołą zawodową we Włocławku.
3. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana beckiego księga pamiątnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna. Wydana staraniem i nakładem C. K. Towarzystwa naukowego krakowskiego. W Krakowie, w drukarni C. K. uniwersytetu, 1864.
4. Jarema Maciszewski. Korecki Samuel h. Pogonia (ok. 1586–1622). Polski Słownik Biograficzny. T. XIV/1, zeszyt 60. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968.
5. Pomniki dziejów Polski wieku siedemnastego. Wydal August Podgórski. W Wrocławiu: Nakładem Zygmunta Schlettera, 1840.
6. Агоп и Аксент Каменаци. Каменецкая хроника. Кыпчакское историческое наследие. Т. 1. Каталог и тексты памятников армянским языком. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.
7. Алекберли М. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. 125 с.
8. Апанович О. Военне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 33–45.
9. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство. Київ, 1930. 80 с.
10. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. Київ, 1971. 199 с.
11. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2007. 72 с.
12. Брюховицька Х. Жовква і Михайло Хмельницький. Часопис «І». 2012. Число 67. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n67/texts/Hmelnytskyj%20i%20Zhovkva.htm> (дата звернення: 01.12.2023).
13. Висотін М. Проблема повернення українських бранців з татарської неволі за часів Хмельниччини. *Українознавство*. 2015. № 3. С. 36–49.
14. Возняк М. Цікава пам'ятка української пісенності XVII в. *Україна*. 1929. Березень–квітень. Книга 33. С. 3–37.
15. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 546 с.
16. Грушевський М. История украинского казачества до соединения с московским государством. Т. 2. Первые десятилетия XVII века. Киев: Типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1914. 476 с.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1956. 866 с.
18. Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Нью-Йорк: Наклад Мирослава Січинського, 1918. 75 с.
19. Думи. Упоряд. Нудьга Г. Київ: Радянський письменник, 1969. 356 с.

20. Збаражский Кшиштоф. Донесение о посольстве князя К. Збаражского в Турцию в 1622 – 1623 годах. *Османская империя в первой четверти XVII века*. Сборник документов и материалов. Сост. Ибрагимбейли Х. М., Рашба Н. С. Москва: Наука, 1984. С. 103–148.
21. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль – Львів: Місіонер, 1996. 328 с.
22. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів: Накладом книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1918. 493 с.
23. Кралюк П. Богдан Хмельницький. Легенда і людина. Харків: Фоліо, 2017. 282 с.
24. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 408 с.
25. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Пер. Іванченко Р. Київ: Товариство «Знання», 1992. 192 с.
26. Леп'явко С. Перед Хотинською війною (1617–1620). *Література та культура Полісся. Серія Історичні науки*. 2014. Вип. 76. С. 15–28.
27. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. Москва: Типография Августа Семена, 1842–1843. 387 с.
28. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 5. Москва: Типография Августа Семена, 1842–1843. 345 с.
29. Мицик Ю. На турецьких галерах (XVII ст.). *Запорозці. До історії козацької культури*. Київ: Мистецтво, 1993. С. 232–242.
30. Мицик Ю. Повстання слов'янських невільників-вєслярів на турецьких галерах у XVII ст. *Україна і Польща в період феодалізму*: збірник наукових праць. Відп. ред. Смолій В. Київ: Наукова думка, 1991. С. 105–111.
31. Мустафа Наїма. Гюсейнові городи у витягу історій із Заходу та Сходу (повідомлення про Україну). Пер. Галенко О., Кульчинський О. Київ: Видавництво Жупанського, 2016. 288 с.
32. Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. Сост. И. Ибрагимбейли, Н. Рашба. Москва: Наука, 1984. 211 с.
33. Пепа В. Шабля мстителя. *Дніпро*. 1970. № 11.
34. Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. 520 с.
35. Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ: Балтія-Друк, 2011. 216 с.
36. Сикора Р. Польские крылатые гусары. Москва: РОССПЭН, 2020. 247 с.
37. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. 774 с.
38. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1995. 624 с.
39. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
40. Сухих Л., Страшко В. Татарський напад на Волинь 13 – 15 вересня 1621 року (до 390-річчя Хотинської війни). *Архіви України*. 2011. № 5. С. 125–136.
41. Сухих Л., Страшко В. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 125–136.
42. Українська поезія. Середина XVII ст. Упоряд. Кречотень В., Сулима М. Київ: Наукова думка, 1992. 682 с.
43. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. Серія документальних джерел. Н. ред. Ворончук І. Київ: Фенікс, 2014. 776 с.
44. Урланис Б. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование). Москва: Соцэргиз, 1960. 565 с.
45. Устрялов Н. Сказания современников о Дмитриии Самозванце. Т. 2. Санкт-Петербург, 1859. 369 с.
46. Хвостов Д. Новое и полное собрание российских песен, содержащее в себе песни любовные, постушеские, шуточные,

простонародные, хоральные, свадебные, святочные с присовокуплением из разных российских опер и комедий. Часть IV. В Москве в университетской типографии у Н. Новикова, 1780 года.

47. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

REFERENCES

1. *Collectanea z Dziejopisów Tureckich. Rzeczy do Historji Polskiej Służących, z Dodatkiem Objasnień Potrzebnych I krytycznych uwag, przez J. J. S. Sękowskiego, Profesora Zwyczajnego Języków Wschodnich w Cesarskim Uniwersytecie S. Petersburgskim.* (1824). Tom Pierwszy. Z Rycinami. Nakładem Zawadzkiego i Węckiego, Uprzywilejowanych Drukarzy I Xięgarzy Dworu Królestwa Polskiego. 1824. [in Pol.]
2. CZAMAŃSKA, I. (2013). Kampania Mołdawska Samuela Koreckiego 1615 – 1616 r. S.135. Si vis Pacem, Para Bellum. *Bezpieczeństwo i Polityka Polski*. Księga Jubileuszowa Ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Dubieckiemu. Redakcja Naukowa Robert Majzner. Częstochowa – Włocławek. (2013). Seria “Zeszyty historyczne”. T. 12. Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Oraz Państwową Wyższą szkołę Zawodową we Włocławku. [in Pol.]
3. *Jakuba Michałowskiego Wojskiego Lubelskiego a Później Kasztelana Beckiego Księga Pamiętnicza z Dawnego Rękopisma Będącego Własnością Ludwika Hr. Morsztyna.* (1864). Wydana Staraniem i Nakładem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. W Krakowie, w Drukarni C. K. Uniwersytetu. [in Pol.]
4. Jarema Maciszewski. Korecki Samuel h. Pogonia (ok. 1586 – 1622). (1968). *Polski Słownik Biograficzny*. T. XIV/1, zeszyt 60. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968. [in Pol.]
5. *Pomniki Dziejów Polski Wieku Siedemnastego.* (1840). Wydał August Podgórski. W Wrocławiu: Nakładem Zygmunta Schlettera. [in Pol.]
6. Agop and Aksent Kamenatsi. *Kamenets Chronicle. Kipchak Historical Heritage.* (2002). Vol. 1. Catalog and Texts of Monuments in the Armenian Language. Almaty: Desht-i-Kypchak. [in Rus.]
7. ALEKBERLI, M. (1957). *Khotyn War (1621)*. Chernovtsy, 125 p. [in Rus.]
8. APANOVYCH, O. (1995). Military Art of Bohdan Khmelnytskyi and his Associates. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Magazine), № 4, pp. 33–45. [in Ukr.]
9. BARANOVYCH, O. (1930). *Populating Ukraine before Khmelnytskyi. Volyn Voivodeship*. Kyiv, 80 p. [in Ukr.]
10. BEVZO, O. (1971). *Lviv Chronicle and Ostroh Chronicler: Source research*. Kyiv: Naukova dumka, 199 p. [in Ukr.]
11. BREKHUNENKO, V. (2007). *Bohdan Khmelnytskyi*. Kyiv: PE Nataliia Brekhunenko, 72 p. [in Ukr.]
12. BRIUHOVYTSKA, H. (2012). Zhovkva and Mykhailo Khmelnytskyi. *Chasopys «Yi» («Yi» Magazine)*, № 67. [online] Available at: <http://www.ji.lviv.ua/n67texts/Hmelnytskyj%20i%20Zhovkva.htm> [Accessed 01 December 2023]. [in Ukr.]
13. VYSOTIN, M. (2015). The Problem of the Return of Ukrainian Captives from Tatar Captivity during the Khmelnytskyi Region. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 3, pp. 36–49. [in Ukr.]
14. VOZNIAK, M. (1929). An Interesting Monument of Ukrainian Songwriting of the 17th Century. *Ukraina* (Ukraine), March – April. Book 33, pp. 3–37. [in Ukr.]
15. HOLOBUTSKYI, V. (1994). *Zaporozhian Cossacks*. Kyiv: Vyshcha shkola, 546 p. [in Ukr.]
16. HRUSHEVSKYI, M. (1914). History of the Ukrainian Cossacks before their Union with the Moscow State. Vol. 2. *The First Decades of the 17th Century*. Kyiv: Printing House of the 1st Kyiv Printing Artel, 476 p. [in Ukr.]
17. HRUSHEVSKYI, M. (1956). *History of Ukraine-Rus*. Vol. VIII. New-York: Knyhospilka Printing House, 866 p. [in Ukr.]
18. HRUSHEVSKYI, M. (1918). *About the Father of the Cossack Bohdan Khmelnytskyi*. New-York: Published by Myroslava Sichynskyi, 75 p. [in Ukr.]

19. NUDHA, H., comp. (1969). *Dumy*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk, 356 p. [in Ukr.]
20. ZBARAZHSHKII, K. (1984). Report on the Embassy of Prince K. Zbarazhskii to Turkey in 1622 – 1623. *Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century. Collection of Documents and Materials*. Moscow: Nauka, pp. 103–148. [in Rus.]
21. KACHMARCHYK, Ya. (1996). *Hetman Bohdan Khmelnytskyi*. Peremyshl–Lviv: Misioner, 328 p. [in Ukr.]
22. KOSTOMAROV, M. (1918). *The History of Ukraine in the Biographies of its Most Prominent Figures*. Lviv: Published by Bookstore Taras Shevchenko Scientific Society, 493 p. [in Ukr.]
23. KRALIUK, P. (2017) *Bohdan Khmelnytskyi. A Legend and a Man*. Kharkiv: Folio, 282 p. [in Ukr.]
24. KRYPIAKEVYCH, I. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv: Svit, 408 p. [in Ukr.]
25. IVANCHENKO, R., comp. (1992). *Annals of Hadyatsk Colonel Hryhorii Hrabianka*. Kyiv: Knowledge Society, 192 p. [in Ukr.]
26. LEPIAVKO, S. (2014). Before the Khotyn War (1617 – 1620). *Literatura ta kultura Polissia. Serii: Istorychni nauky* (Literature and Culture of Polissia. Series: Historical Sciences), Vol. 76, pp. 15–28. [in Ukr.]
27. MARKEVYCH, N. (1842–1843). *History of Malorossyia*. Vol. 1. Moskva: Publishing House of Avhust Semen, 387 p. [in Rus.]
28. MARKEVYCH, N. (1842–1843). *History of Malorossyia*. Vol. 5. Moskva: Publishing House of Avhust Semen, 345 p. [in Rus.]
29. MYTSYK, Yu. (1993). *On the Turkish Galleys (17th Century). Cossacks. Before the History of Cossack Culture*. Kyiv: Mystetstvo, pp. 232–242. [in Ukr.]
30. MYTSYK, Yu. (1991). *Uprising of Slave Rowers on Turkish Galleys in the 17th Century. Ukraine and Poland in the Period of Feudalism: Collection of Scientific Papers*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 105–111. [in Ukr.]
31. HALENKO, O., KULCHYNSKYI, O., comp. (2016). *Mustafa Naim. Huseyn's Gardens in the Extract of Stories from the West and the East (News about Ukraine)*. Kyiv: Publishing House of Zhupanskyi, 288 p. [in Ukr.]
32. IBRAGIMBEILY, I., RASHBA, N., comp. (1984). *Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century. Collection of Documents and Materials*. Moscow: Nauka, 211 p. [in Rus.]
33. PEPA, V. (1970). *Avenger's Saber*. Vol. 11. Dnipro. [in Ukr.]
34. SAS, P. (2011). *Khotyn War 1621*. Kyiv: Institute of History of NAS of Ukraine, 520 p. [in Ukr.]
35. SAS, P., KIRKENE, H. (2011). *The Battle of Khotyn 1621 – the Battle for Central Europe*. Kyiv: Baltiia-Druk, 216 p. [in Ukr.]
36. SIKORA, R. (2020). *Polish Winged Hussars*. Moscow: ROSSPEN, 247 p. [in Rus.]
37. SMIRNOV, V. (1887). *The Crimean Khanate under the Rule of the Ottoman Porte until the Beginning of the 17th Century*. St. Petersburg, 774 p. [in Rus.]
38. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1995). *Bohdan Khmelnytskyi. Socio-Political Treatment*. Kyiv: Lybid, 624 p. [in Ukr.]
39. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century*. Kyiv: Alternatyvy, 352 p. [in Ukr.]
40. SUHYH L., STRASHKO, V. (2011). Tatar Attack on Volyn on September 13-15, 1621 (to the 390th Anniversary of the Khotyn War). *Arhivy Ukrainy* (Archives of Ukraine), № 5, pp. 125 – 136. [in Ukr.]
41. SUHYH L., STRASHKO, V. (2011). The Khotyn War of 1621 According to the Act Books of the CSHA of Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), № 6, pp. 4–15. [in Ukr.]
42. KREKOTEN, V., SULYMA, M., comp. (1992). *Ukrainian Poetry. The Middle of the 17th Century*. Kyiv: Naukova dumka, 682 p. [in Ukr.]
43. VORONCHUK, I., comp., et al. (2014). *Ukrainian Everyday Life of the Early Modern Era. Collection of Documents. Issue I. Volyn of the 16th Century. A Series of Documentary Sources*. Kyiv: Fenix, 776 p. [in Ukr.]
44. URLANIS, B. (1960). *Wars and Population of Europe. Human Losses of the Armed Forces of European Countries in the Wars of the*

17th – 20th Centuries. (Historical and Statistical Research). Moscow: Socekgiz, 565 p. [in Rus.]

45. USTRIALOV, N. (1859). *Tales of Contemporaries about Dmitry Impostor*. Vol. 2. St. Petersburg, 369 p. [in Rus.]

46. KHVOSTOV, D. (1780). *A New and Complete Collection of Russian Songs, Containing*

Songs of Love, Posthumous, Humorous, Common Folk, Chorale, Wedding, Christmas Songs with Additions from Various Russian Operas and Comedies. Vol. IV. In Moscow in University Publishing House of N. Novikov. [in Rus.]

47. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]

У битві під Цецорою взяло участь об'єднане польсько-українське військо на чолі з великим гетьманом Станіславом Жолкевським і польним гетьманом Станіславом Конєцпольським. Воно складалося переважно з шляхти Волинського, Подільського й Руського воєводств.

Для української історіографії Цецорська битва цікава також і тим, що в ній брав участь майбутній гетьман Богдан Хмельницький. Внаслідок свого віку (на той час йому виповнилося 24 роки) він, звісно ж, не мав на її перебіг значного впливу. Однак, безперечно, сама війна суттєво вплинула на його становлення як політичного і військового діяча і, зрештою, просто людини, тому що коштувала життя його батькові, а йому самому – свободи, оскільки він потрапив у полон і декілька років провів у турецькій неволі.